

ISAAC NEWTON

ANTITRINITÁRIUS KRISZTOLÓGIÁJA

KORAI EGYHÁZTÖRTÉNETI

SZEMLÉLETÉNEK TÜKRÉBEN

ERDEI ILDIKÓ

Isaac Newton, a világhírű angol tudós kora valódi polihisztor volt, aki nem csak a fizika, a matematika és az asztronómia, hanem a földrajz, a történelem, kémia (alkímia) és a teológia területén is otthonosan mozgott. Bár Newton a Royal Society prominens tagjaként egész életében köztiszteltnek örvendett tudományos felfedezéseiért, mégis a tudományos viták és támadások következtében többször akart végleg hátrat fordítani a tudományos életnek. Ezzel párhuzamosan viszont egyre többet foglalkozott a Szentírással, egyháztörténettel, teológiai kérdésekkel és vallástörténettel, mégpedig szellemi hagyatékának bizonyossága szerint éppen azzal az igényességgel, ahogyan azt kísérleteinek elvégzésekor tette.

Ennek következtében teológiai kéziratok több ezer oldal tesznek ki, melyek jóval meghaladják tudományos munkásságának terjedelmét. Bár élete során ezen irataiból egy sem jelent meg, ennek ellenére diákjai és kollégái körében is számon tartották őt úgy is, mint figyelemre méltó teológus, John Locke pedig egyenesen azt állította, hogy a teológiában és a Szentírás ismeretében kevesen hasonlíthatják magukat a nagy tudóshoz.¹ Életrajzírói szerint Newton meg volt győződve arról, hogy teológiai gondolatai sokkal fontosabbak és áttörőbbek, mint amit a tudomány világában valaha is alkotott, de ennek beigazolódását, nemcsak hogy ő nem érthette meg, de a mai napig sem történt meg. Ahhoz, hogy megfelelően értékeljük Newton teológiáját, még hatalmas mennyiségű munka vár a tudós társadalomra, hiszen e kéziratok nagy része még soha nem volt publikálva, és feldolgozásuk is csak néhány évtizede kezdődött meg.

Newton élete nagy részében buzgó vallásos életet élt, puritán háttéréből adódóan naponta olvasta a Bibliát, és cambirdge-i korszakában minden vasárnap ott ült a Great St Mary Church istentiszteletein. Igaz a későbbi londoni tartózkodása idején már egyre inkább távol tartotta magát a nyilvános istentiszteletektől, aminek oka a közben kialakult teológiai meggyőződése volt. Mindez sok félreértésre adott okot, és Newton gyűlölte, hogy sokan hitetlennek tartották,² hiszen ennek éppen az el-

¹ Vavilov, Sz. I. *Isaac Newton*, Bp. 1943, 234.

² Snobelen, Stephen D. „Isaac Newton, heretic: the strategies of a Nicodemite.” In: *British Journal for the History of Science* 32. 1999, 381–419.

lenkezője volt igaz. Hozzá kell azonban tennünk, hogy teológiai vizsgálódásai egyre inkább arra a meggyőződésre juttatták, hogy a keresztény ortodoxia olyan alappillérei, mint a szentháromságtan, nem igazak. Ennek hangoztatása persze komolyan veszélyeztethette volna karrierjét, ezért effajta meggyőződését csupán asztalfiókja számára írta. Ez alól egy kivétel volt, mikor 1713-ban fő művének a *Principiának* újbóli kiadását kiegészítette a híres és sokat vitatott *General Scholiummal*, amely természettudományi művének filozófiai-teológiai magyarázatát adta. Megjelenés után a kor szakértői, beleértve barátokat és ellenségeket is, hamar azonosították az írás teológiai elemeinek antitrinitárius voltát,³ aminek dacára Newton a *General Scholium* 1726-os kiadását újabb hasonló elemekkel egészítette ki. Ettől függetlenül ebben a műben nem fogalmaz olyan egyértelműen a szentháromságtanról, mint amilyen határozottan saját magán jegyzeteiben ír róla.

Mivel teológiai iratainak feldolgozása és kiadása sem történt meg azonnal, halála után még jó darabig igyekeztek a hozzá közel állók ortodox hitét bizonygatni. A tudós halála után barátja, John Craig levelet írt John Conduittnek, a newtoni szellemi hagyaték örökösének, amelyben bátorítja őt a teológiai írások kiadására, annak reményében, hogy még „ha Newton látásai néha különböznek is az általánosan elfogadottól, de így végre megláthatná a világ, hogy Newton épp olyan jó keresztény volt, mint amilyen jó matematikus, vagy filozófus.”⁴ David Brewster, Newton egyik legismertebb életrajzírója még 1816-ban is azt bizonygatta, hogy Newton ortodox szentháromsághívő volt, mindamellett is, hogy sokan ariánusnak titulálták.⁵ Igaz, ezt az állítását annak fényében tartotta fenn, hogy a trinitástannak sokféle modellje létezik, és ezek egyikét, de nem a legáltalánosabbat fogadta el Newton.⁶ Egy későbbi életrajzíró, L.T. More viszont erősen kritizálta Brewstert, hogy az szándékosan nem publikált néhány olyan lényeges kéziratot Newtontól, amely egyértelműen igazolná az ő szentháromság ellenességét.⁷ Az ő olvasta szerint Newton ariánus volt, és az általa közölt kéziratokban találhatunk is erre bőven bizonyítékot, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül Richard S. Westfall azon észrevételeit sem, hogy Newton ariánus szimpatizáns jegyzetei kutatásainak korai szakaszában keletkeztek, melyeket későbbi kéziratok felülírnak.⁸ Az 1670-es évek után Newton kutatásai új eredményt hoztak. Ebben az intenzív időszakban legkevesebb harminc olyan kéziratot készített, amely az egyházatyákról és a korai egyháztörténetről

³ Snobelen 1999, 406.

⁴ Brewster, D. *Memoirs of the Life, Writings, and Discoveries of Sir Isaac Newton*, 1-2. kötet, Edinburgh 1855 II, 316.

⁵ Brewster 1855, II, 339.

⁶ Brewster 1855, II, 340.

⁷ More, Trenchard L. *Isaac Newton: A Biography 1642-1727* New York 1934, 631.

⁸ Westfall, Richard S. *Never at Rest*, Cambridge 1980, 316.

szóltak.⁹ Ezekben, szemben előző állításaival,¹⁰ elítéli azokat az ariánus hajlamú gondolkodókat, akik például tagadják a Fiú örökkévaló származását.¹¹

Ugyanakkor manapság a kutatókat már nem az a kérdés foglalkoztatja, hogy Newton szentháromsághívó, vagy azt tagadó volt-e, hanem inkább az, hogy milyen tényezők hatására következett be nála a fordulat. Egyesek szerint szociniánus hatásra, mások szerint a judaista monoteizmus miatt, megint mások szerint természetfilozófiájának fényében jutott unortodox gondolatokra. Egykomponensű válasz bizonyára nem is létezik, de jelen tanulmányomban a tudós egyháztörténeti látószögének fényében vizsgálom a szentháromságtannal szembeni ellenállását.

ANTITRINITÁRIUS HATÁSOK

Isaac Newton igen sok kéziratot munkájában foglalkozik a szentháromság problémájával, és azon belül is a Nikaiai Hitvallás azon cikkelyével, amely kimondta a Fiú egylényegűségét az Atyával (*ὁμοούσιον τῷ πατρὶ*). De ebben az időben ezzel a feltevésével nem volt egyedül, sőt, tulajdonképpen beilleszkedett a felvilágosodás kori teológiai útkerésbe. A Szentírás előtérbe kerülésével a bibliai szövegek fényében amúgy is várható volt a szentháromságtan felülvizsgálata és bírálata.¹² Newton is így jutott el arra, hogy a keresztény hittételeket újraértelmezje, és magát az egyháztörténetet is új szemléletben olvassa, melyben nem ő volt az első.

Barátja és levelezőtársa, John Locke az *Adversaria theologica* '94.c jegyzőkönyvében sokak szerint szociniánus nézetet vallott a Krisztus és a Szentlélek istenségével kapcsolatban. Locke itt Krisztus embersége mellett teszi le a voksot a *Christus non merus homo vs Christus merus homo* c. fejezetben. A kor legnagyobb angol filozófusa a *The Reasonableness of Christianity* 160 oldalán egyszer sem nevezi Jézust Istennek, csupán Isten Fiának, illetve Emberfiának, s teszi mindezt úgy, hogy ezzel együtt számára a megváltás jelentősége nem csökken. Ugyanez a szemlélet látható Newtonnál is, aki a *12 Hitcikkely Istenről és Krisztusról* írt hitvallásában szintén az Atyát nevezi az egyedüli Istennek, míg az ember Jézus Krisztus az egyedüli közbenjáró, a Megváltó, a Bárány, az Úr és Király.¹³

⁹ Kéziratforrás: Yahuda (Az izraeli nemzeti könyvtár archívumában található newtoni kéziratgyűjtemény neve) 2.1, 2.2, 2.5, 5.2, 5.3, 11, 12, 13.1, 14, 15, 18, 19, és 29.

¹⁰ Yahuda, 14, fol. 25, idézi Westfall 1980, 316.

¹¹ Név szerint említi Athenagoraszt, akiről elítélőleg beszél, mivel az a Szent Lelek az Atya emanációjának nevezte, mégpedig nem egy szükségszerű és örökkévaló, hanem egy önkéntes és időben keletkezett emanációjának. Frank Manuel, *The Religion of Isaac Newton*, Oxford 1974, 71-72.

¹² Chadwick, O. *A reformáció*, Bp. 1998, 189.

¹³ Keynes MS 8, King's College, Cambridge

A teológiai megfontolásokon túl, ugyanakkor a kortárs történészek alternatív megoldásai voltak rá igazán nagy hatással. Christopher Sand (1644-1680) miután köngsbergi és oxfordi tanulmányai után az oxfordi levéltárban bizonyítékokat tárt fel az egyháztörténete antitrintiárius oldala mellett, megjelentette ariánus szemléletű monumentális munkáját, a *Nucleus historiae ecclesiasticae*,¹⁴ amely olyan alapos volt, hogy még ellenfeleiből is tiszteletet váltott ki.¹⁵ Newton könyvtárának bizonyága szerint a tudós maga is számfűlesre olvasta a könyvet, az összehasonlító tanulmányok alapján pedig megállapítható, hogy Newton saját egyháztörténeti jegyzeteit erőteljesen hozzáigazította Sand 1669-es munkájához.¹⁶ Az új megközelítésű egyháztörténeti felfogás ekkoriban dívott bizonyos szociniánus értelmiségi körökben. Sand maga is beépítette saját munkájába az egy évvel korábban íródott Andrzej Wiszowaty *Narratio compendiosa*ját,¹⁷ de előttük már 1685-ben hasonló gondolatokat fogalmazott meg Stanislaw Lubieniecki *Historia Reformationis Polonicae* című munkájában.¹⁸ Ezek az új egyháztörténeti munkák tulajdonképpen a reformáció folytatásának fényében íródtak. Megközelítésük szerint vissza kell mennünk a kezdetekhez, az apostoli korhoz, ahol a kereszténység eredeti apostoli doktrínái megszülettek, és az egyházat meg kell tisztítani a későbbi századok dogmatikus újításaitól, de mindez valójában csak egy újabb reformációval lehetséges. Wiszowaty hozzájárult a standard protestáns történetírás antitrinitárius motívumainak felvázolásához. Ilyen volt a metafizika és a filozófia elvetése az egyházban, valamint a szent üldözött maradék gondolata, akik mindenkor kisebbségként képviselik az egyedüli igazságot.¹⁹ Ezek a gondolatok mind megtalálhatóak Newtonnál is, amely annál is inkább feltűnő, mivel a hasonló gondolatok korán sem mondhatóak általánosnak a 17-18. században,²⁰ bár voltak jeles képviselői a teológusok körében is.

Ilyen volt Joseph Mede, a nagy cambridge-i történész, akinek exegetikai munkája radikális fordulatot hozott az angol protestánsok körében a Jelenések könyve standard, anti-katolikus nézete mellett. Ő és követői a nikaiai zsinattól kezdték számolni azt az 1260 évnvi hitehagyást,²¹ amiről a Jelenések könyve ír.²² Newton

¹⁴ *Nucleus historiae ecclesiasticae: cui praefixus est tractatus de Veteribus Scriptoribus Ecclesiasticis.* Amsterdam 1669.

¹⁵ Szczucki, Lech "Socinian historiography in the late 17th century (Benedykt Wiszowaty and his 'Medulla historiae ecclesiasticae')", in: F. Forester Church and Timothy George (szerk.) Leiden 1979, 285 – 300, 293.

¹⁶ Snobelen 2005, 265.

¹⁷ Nyomtatásban a *Nucleus*ban jelenik meg először.

¹⁸ Szczucki 1979, 285-300.

¹⁹ Szczucki 1979, 294-295.

²⁰ Snobelen 2005, 267.

²¹ Jel 11:2-3, 12: 6. A Biblia hol 1260 napról, hol 1260 évről beszél, de a hagyományos bibliai magyarázatok szerint egy nap egy évnek felel meg az apokaliptikus irodalomban.

²² Snobelen, 2005, 268.

radikális gondolata az egyház hitehagyásáról is egy elődjének a munkájára rímmel, akinek pamfletje a szentháromság-ellenes teológia és az apokaliptika keveréke. Igaz Englishmen Paul Bestnek az életébe került, hogy *Mysteries discovered*²³ című traktátusában a Jelenések könyvében megjövendölt nagy hitehagyással azonosítja a Latin egyház szentháromságtanát.²⁴ Newton viszont ötven évvel később szintén leírja ugyanezt a gondolatot, sőt mindez a Jelenések könyvéről írt magyarázatainak egyik központi témája lett.²⁵ Newton is a János által megjövendölt 1260 éves hitehagyást – más protestáns magyarázókkal együtt – a római latin egyház virágkorszakával azonosítja, az igaz egyház helyreállítását viszont nem a reformációnak tulajdonítja, hanem a távoli jövőre helyezi.

NEWTON ELLENVETÉSEI A TRINITÁSTANNAL KAPCSOLATBAN

A tudós leghatározottabban a trinitástannal kapcsolatos szövegekritikájának igazáról volt meggyőződve, melyet bizonyít, hogy „*Two notable corruptions*” című irata már nyomdai előkészületek előtt állt, hogy Hollandiában névtelenül megjelenjék, és Newton csak a legutolsó pillanatban visszakozott.²⁶ Az eredetileg egy barátjának írt levelében főként az 1Jn 5:7 és az 1Tim 3:16 versének trinitástant igazoló sorait veti a szöveg latin fordításának bírálata alá.

Ezen kívül Newton komoly filológiai vizsgálatokba kezd a trinitástannal kapcsolatban felmerülő új kifejezések kapcsán.²⁷ Górcső alá veszi a nikaiai krédó kulcskifejezését a *homouszioszt* (egylényegű), valamint az ahhoz kötődő *usziát* és *substanciát*. A *homousziosz* kifejezéssel kapcsolatban, már azt is bűnnek tartja, hogy Biblián kívüli kifejezésekkel akarunk hitbeli igazságokat megfogalmazni, de azt is sérelmezi, hogy Nikaiában mindenki másképp értelmezte annak jelentését, a többség éppen *homoiuszioszként* (hasonló lényegüként). Azt is megállapítja, hogy a keleti és a nyugati szóhasználat különböző volt az *uszia*, a *substantia* és

²³ Habár Best traktátusa elégetésre lett ítélve, mégis Newton idején a Trinity College-ban két példány is létezett belőle, amihez Newton könnyen hozzáférhetett.

²⁴ Best, Paul, *Mysteries discovery. Or a mercurial picture pointing out the way from Babylon to the Holy City, for the good of all such as during that night of general error and apostasy, 2Thes. 2.3. Revel. 3.10. have been so long misled with Romes hobgoblins*, London 1647, 5:10-13.

²⁵ Westfall, R. S. “The career of Isaac Newton: a scientific life in the seventeenth century”, in: *American Scholar* 50. 1981, 341–353, 351.

²⁶ Végül megjelent Hollandiában, de csak jóval Newton halála után 1754-ben. Azóta már többször kiadásra került.

²⁷ Ezzel kapcsolatos véleményét legtömörebben a *Twenty-Three Queries about the Word Ὁμοούσιος* című kéziratában fogalmazza meg. Az eredeti kézirat jelenleg a cambridgei King’s College birtokában van (forrás: Keynes Ms. 11).

a *hüposztaszisz* tekintetében is.²⁸ Newton végső következtetése, hogy a nehezen definiálható kifejezések miatt, maguk a Nikaiában ülésző püspökök sem tudták pontosan, hogy mit jelent a kifejezés, tehát egyáltalán nem felelősségük teljes tudatában döntöttek. *Twenty-Three Queries about the Word Ὁμοούσιος* című kéziratának hatodik feltevésében ezt mondja: „Vajon nem értett egyet a zsinat abban, hogy mikor a kifejezést Isten fiára alkalmazták, akkor ez nem jelenthet többet, mint hogy Krisztus az Atya képmásának kifejeződése, és vajon sok püspök, mivel a zsinat engedélyezte a szónak ezen magyarázatát, aláírásában nem adta-e hozzá a τούτεστιν ὁμοιούσιος- (hasonló lényegű) - t óvatosságból?”

Hogy miként értették a püspökök az ‘egylényegű’ kifejezést, azt ma nehéz megállapítani, ha viszont egybevetjük a fennmaradt történelmi beszámolókkal, akkor Newton érvelése érthető. Úgy tűnik, hogy maga Konstantin is inkább úgy látta jónak, hogy ne határozzák meg túl pontosan a kifejezést.²⁹ Ez viszont okot adott arra, hogy mindenki a saját szája íze szerint értelmezze, ami a békesség fenntartása érdekében először talán jó ötletnek tűnt. Így például Kaiszareiai Euszebiosz, aki talán kissé feszélyezve érezte magát amiatt, hogy aláírta a hitvallást, leginkább azért, mert – mint mondja – „a béke szándéka lebeg célként szemünk előtt,³⁰ kissé ariánus módon értette a hitvallást. Levelében részletesen igyekszik elmagyarázni a vezetése alatt álló híveknek, hogy mit kell érteni az ‘egylényegű’ szó alatt, nehogy valaki olyat gyanítson róla, amivel általában helyettesíthető.³¹ Mint mondja: „Az, hogy egylényegű az Atyával, nem jelent mást, mint hogy az Isten Fia semmiféle hasonlóságot nem mutat a született teremtményekkel, hanem egyedül csak az őt szülő Atyához hasonlít minden tekintetben...”³² Azzal, hogy a történetíró az Atyához való hasonlóságként értelmezi az ‘egylényegű’ szót, bizonyítékot szolgáltat Newton számára, és bár azt nem állíthatjuk, hogy mindenki hasonlóan gondolkodott, és ez volt a zsinat határozott álláspontja, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a különböző értelmezések közül ez maradt fenn legdokumentáltabban és Newton is ezekkel a forrásokkal dolgozott. Azzal, hogy Euszebiosz végül az Atyához való hasonlóságnak fordítja az egylényegű szót, voltaképpen azt állítja, hogy a nikaiai

²⁸ Newton úgy véli, hogy a görögök – szemben a fent említett latin értelmezéssel, miszerint ők egy szubsztanciáról, azaz *hüposztaszisz*ról beszéltek – inkább a három *hüposztaszisz* nyelvezetét használták. Véleménye szerint a görög *homousziosz* szó *unius substantiae*-vel való latin fordítása is félrevezető. Tény, hogy a *homousziosz*t latinra nem *consubstantialis*nak (szó szerint: *hasonló lényegű*nek) fordították le, hanem *unius substantia*enek, azaz *egylényegű*nek, annak ellenére, hogy Tertullianus gnosztikus-ellenes írásaiban előzőleg többnyire *consubstantialis*nak vagy *consubstantivus*nak fordította a szót, jóllehet már nála is előfordult az *unius substantiae*. (*Adversus Hermogenen* 44, *Adversus Valentinianos* 12, 18, 37.)

²⁹ Stead, C. *Filozófia a keresztény ókorban*. Budapest 2002, 186.

³⁰ Szókratész *Egyháztörténete*. (ÓI 9) Budapest 1984, 59.

³¹ Szókratész 1984, 484.

³² Szókratész 1984, 60.

zsinaton jelenlévő püspökök valójában a *hasonlólényegű* értelmében használták az *egylényegűt*. Szókratész, aki tisztlettel beszél egyházkrónikás elődjéről, sehol nem aposztrofálja negatívan Euszebiosz véleményét, és arról sem tud, hogy ezen értelmezés ellen komolyan tiltakozott volna bárki is. „Maga Athanasziosz is sokáig megelégedett azzal, hogy a Fiú és az Atya egy lényegből való, illetve, hogy a lényegét tekintve hasonló (*homoiosz kat' ouszian*). Mindez erősíti azt a véleményt, hogy Euszebiosz értelmezése nem egy olyan magánvélemény volt, amivel – ahogy a mainstream egyháztörténet értelmezi – csak magát akarta mentesíteni, hanem egy olyan kompromisszumos megoldás, amely a császár eredeti szándéka is volt, mindez viszont Newton nézőpontját erősítette.

NEWTON KRISZTOLÓGIAI MODELLJE

A tudós következő ellenvetése az Atya és Fiú közötti kapcsolat sajátos felfogásában rejlett. Ő az Atya és Fiú közötti egységet erkölcsi értelemben értette,³³ nem pedig metafizikai, ontológiai értelemben, a lényegben való egységként.³⁴ A szociniánusokhoz hasonlóan úgy gondolta, hogy az Atya és Fiú egymás között nem a lényegben, hanem a hatalomban osztozik, és a Szentháromság koncepcióját politeizmusnak tartotta,³⁵ amire csak úgy utalt, mint a „nyugatnak erre a különös vallására” és a „három egyenlő isten kultuszára”.³⁶ Ahogy Newton írja: „ha nem hisszük, hogy Isten egy, ez oda vezet, hogy több istent fogunk imádni amely, ahogy ezek után rámutatok, ellentétes az üdvösség útjával. Így, ha Isten nem egy volna, akkor nem tudnánk őt teljes szívünkkel, lelkünkkel és erőnkkel szeretni...”³⁷ A tudós szerint a Fiú a hatalom tekintetében egy az Atyával, mivel az Atya, haláláért és engedelmességéért megosztotta vele hatalmát és uralmát, és Jézus csakis ebben az értelemben méltó az imádatra. A tudós végső következtetése szerint a bibliai igazságot nem az ariánusok és a nem is a Nikaia- pártiak képviselték, hanem azok a keleti püspökök, akik a monarchikus egységben megvalósuló subordinációt (alárendelés) tartották: „A homousziánusok az Atyát és a Fiút a metafizikai egység értelmében tették egy istenné, a szubsztancia egységének értelmében, a görög

³³ Az *Of the Church* című kézirat forrása: Fondation Martin Bodmer, Geneva, Switzerland, Ms, 5B f. 7^r

³⁴ A szociniánus rakóvi katekizmus ugyanígy gondolkodott. Rees, *The Racovian Catechism*, 154.

³⁵ Newton, *Drafts on the history of the Church*, Yehuda, MS 15.5, f. 154r, National Library of Israel, Jerusalem, Israel, online publikálás: 2006. március. *The Racovian Catechism*, (ford.) Thomas Rees. London 1818, 35-36.

³⁶ Kéziratforrás: Yahuda MS 1.4 fol.50 and 11, fol.7.

³⁷ Uo.

egyházak ellenálltak mindenfajta metafizikai értelemben vett istenségnek és a substantia egységének, ahogy azt Areiosz és a homousziánusok tették, és (helyette) monarchikus egység értelmében tették egy istenné az Atyát és a fiút, a hatalom egységének értelmében. A Fiú mindent az Atyától kap. Ő akaratának végrehajtója, aki trónjára ülve Istenének nevezi Őt, és Jézus ily módon egy isten az Atyával, mint ahogy egy király és az alkirálya egyként királyok.”³⁸

Végeredményben Newton egyfajta dinamikus monarchianizmust fogalmaz meg krisztológiájában, amely szoros összefüggésben áll egyháztörténeti szemléletével. A nikaiai zsinat előtti monarchianizmus megfogalmazása, melynek célja az erős monoteizmus megtartása mellett, Isten egységének a megtartása volt, elég ősi volt ahhoz, hogy Newton számára elfogadható legyen. Megfontolása szerint az egyház utoljára az apostolok korában bírta az igaz krisztusi hitet, és az évszázadok során folyamatosan romlott, nem csak erkölcsi, hanem teológiai értelemben is, ebben pedig a negyedik századi eseményeket különösen is rombolónak tartotta.

Ha viszont Newton leginkább egyháztörténeti kutatásai alapján tért erre a nézetre, akkor azt is látnunk kell, hogy nem helyénvaló őt a később általa is kritizált ariánusokkal, a szociniánusokkal vagy az unitáriusokkal kapcsolatba hozni,³⁹ mivel számos írásában a nikaiai krédó euszebioszi értelmezése mellett tette le a voksot, ebben az értelemben pedig egyfajta homoiusziánusnak (hasonló lényegűt vallók) tekinthető.⁴⁰

NEWTON EGYHÁZTÖRTÉNETI SZEMÉLETE

Bármelyik ellenérvet vizsgáljuk, legyen szó filológiai vagy filozófiai ellenvetésekről, Newton folyamatosan és láthatóan sajátos korai egyháztörténeti olvasatában elemezi a folyamatokat. Szellemi hagyatékából kiderül, hogy a tudós rengeteget írt korai egyháztörténetről,⁴¹ melyek kapcsán éveken át gyűjtötte adatait, hogy a történelmet gyakorlatilag újra írja egyfajta ariánus olvasatban, megtisztítva az egyháztörténetet az „Athanasziosz párt rosszindulatú elferdítéseitől”. A tudós megállapítja, hogy a szentháromságtan megfogalmazása kapcsán kialakult

³⁸ Kéziratforrás: Yahuda MS 15,7, fol. 154r

³⁹ More az anti-trinitáriusoknak csupán három kategóriáját ismerte, és emiatt nevezte Newtont ariánusnak. More 1934, 630, n. 41.

⁴⁰ Pfizenmaier, Thomas „Was Isaac Newton an Arian?“, in: *Journal of the History of Ideas* 58. 1997, 57-80, 79.

⁴¹ Pl. *Fragmentary notes on church history, Paradoxical questions concerning the morals & actions of Athanasius & his followers, Draft chapters of a treatise on the origin of Religion and its corruption, Fragment on the history of apostasy, Notes on early church history and the moral superiority of the 'barbarians' to the romans ...*

egylényegű-hasonló lényegű vitája metafizikai kérdés, nem része az evangéliumi üzenetnek, és mivel soha nem volt része, továbbra sem kellene, hogy része legyen. Szerinte az egyház akkor halad a legjobb úton, ha doktrínáinak megfogalmazásakor egyedül a Szentírás kinyilatkoztatását, és nem a filozófiát használja.⁴² A korai egyháztörténettel foglalkozó írásaiban kifejtette, hogy az ideális őskeresztény állapotok után a 4. századtól kezdve egy nagy hitehagyás történt az egyházban, azáltal, hogy a görög filozófiával és metafizikával rontották meg az egyházat félpogány keresztények. Szerinte ennek illusztris példája az ariánus vita, és a nikai döntés. Newtonnak ugyanazok az adatok álltak rendelkezésére, mint ma bármelyik patrisztikus korról foglalkozó kutatónak, de ugyanazokkal az adatokkal, melyekkel ma sokan az ortodoxia diadalát igazolják, ő a történések egy ariánus-párti olvasatát adja, anélkül hogy bármely adatot módosítana vagy meghamisítana. Egyháztörténete személyes egyházkritikájának fényében íródott, kiemelve, hogy a szent és osztatlan doktrínája Athanasziosz áldatlan munkájának a következménye, sőt a trinitástant védő elferdített latin fordításokat is Athanasziosz művének tulajdonítja. Athanasziosz alakja *Paradoxal quastion*-jében, maga a megtestesült gonosz, aki hazudik, gyilkol és paráználkodik, majd zendülés útján erőszakosan ragadja meg a hatalmat Alexandriában.⁴³ Feltevését, hogy Areiosz Isten ítéletét illusztráló rettenetes halála csupán Athanasziosz kitalációja, Szókratész, Szozómenosz, és Rufinusz egyháztörténetéből is kiolvassa.⁴⁴

Szerinte a szentháromságtan kialakulásának oka egyértelműen valamiféle egyházpolitikai célkitűzés, és e dogma nem a Szentírásból fakad. Számára a Szentháromság kérdése nem is annyira dogmatikai kérdés, hanem már önmagában attól sem hiteles, hogy az általa korruptnak tekintett korai egyház produktuma. Igyekszik ellentmondásokat találni a folyamatok mögött, ezzel is feltárva a zsinatok szerinte visszás döntéseit. Ezt úgy teszi, hogy kiiktatja az egyetemes zsinat fogalmát, és helyette, minden kisebb és nagyobb zsinatot egymás utáni sorrendbe állítva úgy látja, hogy ezek a szinódusok egymásnak ellentmondtak, és azzal, hogy egyik gyűlés felülvizsgálta a másik döntését, saját magát közösisítette ki az egyházból. Az egyes zsinatok tekintélyével kapcsolatban olyan kérdéseket vet fel, amely bármely objektív történésznek dilemmát jelenthetnek, például, hogy mit jelent az egyetemes zsinat fogalma. A 4. századi ariánusok a kisebb helyi zsinatokat is annak tartották, ha azt a császár hívta össze, mások viszont ezt ahhoz a feltételhez kötötték, hogy minden fontos egyházmegye képviseltesse magát püspökkel. Newton szerint egy határozott koncepció mentén rendezték el utólag az egyetemes zsinatokat, úgy, hogy az Athanasziosz érdekeit képviselje, és úgy gondolja, hogy a 325-ös nikaiai

⁴² Pfizenmaier 1997, 61.

⁴³ Brewster 1855, II, 342f.

⁴⁴ A Keynes MS. 10. számú kéziratban Newton idéz az egyházkronikásoktól: Socr. I.1 c. 26, 27, 33, 37, 38; Sozom. I.2, c. 27, 28, 29; Rufin. I.1. c. 11.

zsinatnál jóval tekintélyesebb volt a 335-ös türoszi, majd jeruzsálemi zsinat, ahol viszont Athanaszioszt elítélték, Areioszt viszont visszafogadták a közösségbe. Azt is megállapítja, hogy az ellentmondásos események közepette a római püspök következetesen arra használta a káoszt, hogy saját malmára hajtja a vizet, és egység címszó alatt, megragadja a hatalmat. Így alapozódott meg a pápaság Newton szerint kárhozatos intézménye. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tudós látása bármilyen radikálisnak tűnik, az a véleménye, hogy a zsinatok nem dogmatikai megfontolásból, hanem püspöki taktikákból eredtek, több kortárs tudós szerint is bizonyított.⁴⁵

KÉSŐBBI VISSZHANGOK

Láthatjuk tehát, hogy a felvilágosodás korai szakaszában egyes reform keresztények újraírták a korai keresztény egyház történelmét egy ariánus szemszögből. Abból kiindulva, hogy a történelmet mindig a győztesek írják, úgy gondolták, hogy a bevett egyházkrónika kiszolgálja a győztes ortodoxok érdekeit, holott az igazság mindig az elnyomottaknál van. Newton és társai felvetése pedig, ha nem is hangosan, de ma is visszhangzik a patrisztikus tudósok körében.

Adolf von Harnack (1851-1931) a 19. sz. utolsó nagy liberális dogmatörténész is hasonló véleményekből indult ki, miközben az egyházon belüli hellenizációs folyamat történetét igyekezett feltárni. Ő is úgy látta, hogy a tiszta evangéliumot megrontotta a görög bölcsélet, fojtogatja az egyházi törvényeskedés, így az eleven üzenet változhatatlan dogmává kövesedik. Walter Bauer (1877-1960) 1934-ben írt egyháztörténeti munkája az *Orthodoxy and heresy in earliest Christianity* is azt állítja, hogy az „ortodox” valamint a „heresis” kifejezéseket olyan kategóriákként kellene kezelni, melyek a változó szociológiai és politikai periódusokban elhangzott jelzők, és nem teológiai igazságok. A korai keresztény egyház egysége nem a dogmák szintjén valósult meg, hanem az egy Úrral való kapcsolatok szintjén. Szerinte a kereszténység azon formái, melyeket a későbbi generációk heretikusnak tartottak, tulajdonképpen korábbiak, és sokkal hatásosabbak voltak, mint az „ortodox” nézetek. A római katolikus egyház elnyomta ezeket a gondolatokat, és heretikusnak nevezte őket, miközben hivatalossá tette a magáét. Eszerint az ortodox csak egy kényszerítő tekintély által bevezetett helyes vélemény,⁴⁶ a herezist pedig gyakran az intoleráns egyházi és állami hatóságok áldozatának tartják. Ezt a képet erősíti, de egyben árnyalja is Henry Chadwick *The Circle and the Ellipse*

⁴⁵ Hanson, R. P. C. *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318-381* Edinburgh, 1988, 254-55.

⁴⁶ Az ortodox szó szerint helyes véleményt jelent.

(A kör és ellipszis, 1959) című esszéje, melyben szembeállítja a patrisztikus ortodoxia felfogást, amelyet csak Róma tartott mérvadónak, és a rivális felfogást, amely felismerte, hogy a Jeruzsálemben történt alapvető esemény révén minden keresztény kapcsolatban van egymással. Így míg Bauer fókusza csak Róma volt, Chadwick két pólusról beszélt, Jeruzsálemről és Rómáról, ezért használta az Ellipszist. A továbbiakban Kelly,⁴⁷ Hanson⁴⁸ és George Prestige⁴⁹ is úgy látja saját egyháztörténeti olvasatukban, hogy a későbbi korok egyháztanítóival szemben, a Nikaiában részt vevő püspökök valóban nem voltak tisztában az egylényegűség pontos fogalmával, ami súlyos kérdéseket vet fel. Nézeteiknek természetesen több a kritikusa, és az ortodox oldalon álló teológusok szerint a mai tudomány komoly kétségekkel tekint e tézisekre, melyek csupán liberálisabb körökben népszerűek.⁵⁰

Newton és társai felvetése tehát arról, hogy a korai egyháztörténetet újra kell írni, nem egy minden alapot nélkülöző szélsőséges vélemény volt, hanem olyan nézőpont, ami egészen napjainkig újra és újra felvetődik a témával foglalkozók körében. Newton számára ebből a látószögéből egyenesen következett a szentháromságtan cáfolata is, mégpedig éppen történetkritikai megfontolásokból. A tudós életrajzíróinak beszámolóí alapján tudjuk, hogy Newton jóval komolyabban vette hitét, mint a legtöbbben, ezért a liberálisok közé sorolni őt alternatív nézetei miatt teljességgel helytelen, felfogása inkább annak újabb példája, hogy egyházkrónikát sem lehet objektíven művelni, az immár végképp megmarad a szubjektivitás kategóriájában.

⁴⁷ J. N. D. Kelly, *Early Christian Doctrines*, rev. ed. (San Francisco, 1978), 234-35.

⁴⁸ Hanson 1988, 162.

⁴⁹ George L. Prestige, *God in Patristic Thought*, London, 1952, ch. 10.

⁵⁰ Alister E. McGrath: *Bevezetés a keresztény teológiába*, Bp. 1995. 144.